ОРИГИНАЛАН НАУЧНИ РАД

УДК 902.2(497.11)"2023"
904:726.8"652"(497.11)
DOI https://doi.org/10.18485/znms_arh.2025.27.1.12
Примљено: 3. април 2025.
Прихваћено: 10. мај 2025.
e-mail: marko.jankovic@f.bg.ac.rs

Марко А. ЈАНКОВИЋ
Владимир Д. МИХАЈЛОВИЋ
Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Одељење за археологију
Александар Д. БАНДОВИЋ
Народни музеј Србије

ПРЕЛИМИНАРНИ РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА ИСТОЧНЕ НЕКРОПОЛЕ РЕМЕЗИЈАНЕ (КАМПАЊА 2023. ГОДИНЕ)[1]

Апстракт: У кампањи из 2023. године откривено је 13 гробова, од којих је истражено 12, док је један само документован. Ради се о сахранама девет одраслих особа и троје деце. Највећи број је обављен у једноставним ракама, а у два случаја је у конструисању гроба употребљена опека. Нађен је и фунерарни објекат (бр. 7) потковичасте основе, чији је један део оштећен, односно недостаје готово читав источни зид, као и североисточни угао. У гробу који је припадао тој конструкцији нису откривени остаци скелета иако је констатовано постојање сандука и покретних налаза. Теренска ситуација у том случају указује на могућност да се ради о две узастопне сахране деце, чије су кости дезинтегрисане због киселости земљишта и других особина тла. Гробне прилоге, који су се налазили само у неколико гробова, углавном чине уобичајени предмети, са изузетком бронзане преслице, која представља први такав примерак на некрополи.

Кључне речи: Ремезијана, касна антика, сахрањивање, фунерарни објекти, слободно укопани гробови, гробови од опека, гробови типа менса

УВОД

О гробовима са источне некрополе Ремезијане први је обавестио Феликс Каниц, који је крајем XIX века пролазио тим крајевима и описао остатке гробница (Каниц 1985), а свега неколико година касније је железнички инжењер Душан Сабовљевић, на служби у Белој Паланци, забележио и публиковао своја запажања

1 Текст је, под истим насловом, презентован на годишњој скупштини Српског археолошког друштва у Нишу, у мају 2024. године.

(Сабовљевић 1887). Од тада до данас је откривено неколико десетина гробова на том простору, углавном случајно, приликом извођења грађевинских и инфраструктурних радова (в. Пејић 2015). Међутим, систематска истраживања источне некрополе су први пут започета тек 2018. године (в. Јанковић, Михајловић и Бандовић 2021; Јанковић, Михајловић и Бандовић 2023), у организацији Филозофског факултета у Београду,[2] а завршена су 2023. године, када је обављена за сада последња истраживачка кампања.[3] Током радова 2018–2022. истражено је укупно 50 гробова деце и одраслих, и то различитих типова: слободно укопаних, од опека, с кружним конструкцијама од камена и типа менса. Источну некрополу, односно део истражен 2018–2022, карактеришу добро очувани, неопљачкани гробови, као и налази у веома добром стању. Ипак, њена посебност се огледа, пре свега, у фунерарним конструкцијама, односно гробовима с менсом, чије су темељне зоне изграђене у техници сухозида, који до сада нису потврђени на другим локалитетима на територији Србије (Јанковић, Михајловић и Бандовић 2021; Јанковић, Михајловић и Бандовић 2023).

Истраживања источне некрополе карактеристична су и по томе што су међу покојницима, осим одраслих индивидуа, забележене и сахране великог броја млађих особа и деце, па чак, у неким случајевима, и тек рођене или можда мртворођене. Такође је уочљиво да су најмлађи покојници сахрањени на овом делу некрополе имали другачији третман, односно да су покопавани у плитко укопаним јамама, понекад без сандука и без икаквог обележја или гробног инвентара.[4] Због тога су такви гробови углавном оштећени или чак дислоцирани приликом млађих сахрана. На основу покретног археолошког материјала, пре свега новца, некропола је датована у IV век.

Формирање некрополе је највећим делом уништило далеко старији локалитет, вероватно насеље из IX–VII века пре н. е. Од објеката из гвозденодобног периода познато је тек неколико сачуваних јама, док се постојање насеља углавном очитава у многобројним уломцима керамике откривеним како у испунама гробова тако и у слоју између њих.

ИСТРАЖИВАЊА 2023. ГОДИНЕ: ПРЕГЛЕД ГРОБНИХ ЦЕЛИНА

Током последње кампање истражени су гробови у оквиру сонде VII/2023, укупне површине 54,5 m² (сл. 1). Сонда је постављена источно од блока сонди из 2020, 2021. и 2022. године, на заравњеном платоу између јужне ограде куће на катастарској парцели 2742 (К.О. Бела Паланка) и локалног пута који дијагонално

2 Осим Филозофског факултета у Београду, у истраживањима су током претходних година учествовали и стручњаци из Народног музеја Србије, са Филозофског факултета у Новом Саду, Медицинског факултета у Београду, из Археолошког института у Београду, као и Завичајне збирке Народне библиотеке „Вук Караџић“ у Београду. У последњој истраживачкој кампањи (2023. године) су, поред руководиоца Марка А. Јанковића, учествовале и колеге Владимир Д. Михајловић, Александар Бандовић, Димитрије Марковић, Невена Пантић, Петар Голубовић, Немања Павловић, Огњен Гавриловић и Ђорђе Петровић.

3 Резултати вишегодишњих истраживања презентовани су на изложби *(Не)пођељена сећања: пајанске и хришћанске сахране Ремезијане*, одржаној крајем 2023. године у просторијама Археолошке збирке Филозофског факултета у Београду, а затим, под истим именом, и током 2024. године у Народном музеју Србије.

4 Сахране мртворођене или тек рођене деце на источној некрополи Ремезијане предмет су другог рада, који је у припреми.

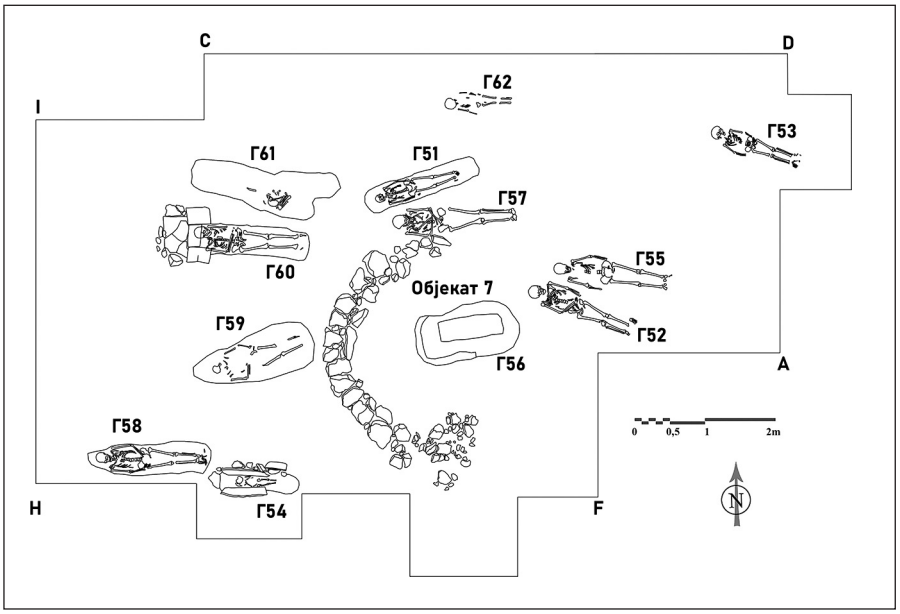

Сл. 1 Ситуација с гробовима у сонди VII/2023 (цртеж: М. Јанковић)
Fig. 1 Map of burials within trench VII/2023 (drawing: M. Janković)

пресеца истражени простор некрополе. У сонди VII/2023 откривено је укупно 13 гробних целина: гробови 51, 52, 53, 55, 57, 58, 59, 61 и 62 били су слободно укопани у здравицу, 54 и 60 су имали конструкције од опека и камена, док је гроб 56 био део оштећене фунерарне конструкције с менсом (објекат 7). У једном нису пронађени људски остаци (56), а један није истражен (63), већ је само документован.[5] У осталим гробовима били су остаци осам одраслих особа (51, 52, 55, 57, 58, 59, 60, 61) и троје деце (53, 54, 62). Тако је коначни број гробова документованих током истраживања 2018–2023. године 63, док је број сахрањених индивидуа нешто другачији и износи 65.[6]

Сви покојници су сахрањени у опруженом положају на леђима и често са шакама (једном или обе) на карлици. Оријентација гробова је углавном запад–исток, с главом на западу (гробови 54, 57, 58, 60, 62), док су мања одступања забележена код гробова 51 (југозапад–североисток, с главом на југозападној страни) и 52, 53, 55 и 59 (северозапад–југоисток, с главом на северозападној страни). Код гробова 56, у којем нису откривени остаци, и 61, где су кости потпуно дислоциране, није могла да се утврди прецизна оријентација скелета већ само гробне раке. У случају гроба 61 укоп је оријентисан у правцу северозапад–југоисток, док је код гроба 56 рака у правцу запад–исток, с благом девијацијом ка југу. Од 12 истражених гробова, у три са остацима одраслих индивидуа налазили су се

5 Гроб 63 се, између осталог, налазио и испод фреквентног локалног пута, па је његово истраживање било и тиме отежано.

6 У гробовима 9, 16 и 36 откривене су двојне сахране, док је гроб 56 без скелетних остатака.

клинови (51, 59 и 60), док је у једном, вероватно детета (гроб 6), откривено чак 14. Једино у тим случајевима можемо да претпоставимо постојање дрвеног сандука, а нарочито код гроба 56, у коме су, осим великог броја клинова, констатовани и трагови и остаци дрвених дасака. Као и у ситуацијама с фунерарним објектима документованим током претходних кампања, приметно је да се већина гробова налази у непосредној близини зидова објекта 7. Штавише, гробови 51, 52, 55, 59, 60 и 61 укопани су уз спољне зидове објекта, док је гроб 57 делимично на претпостављеном правцу пружања северног зида објекта 7. Гроб 61 је очигледно опљачкан; у њему није било покретних налаза, а све кости покојника биле су нагомилане на малом простору унутар гроба, односно на његовом источном крају. Уз саму североисточну ивицу гроба откривен је укоп мањих димензија, који можда указује на копање од стране пљачкаша како би допрли до унутрашњости гроба, односно до покојника и гробних прилога. Сви гробови су укопани у стенску подлогу (здравицу), а њихова испуна, односно трагови укопа се тешко распознају у односу на околни терен. Покретни налази су откривени у свега пет гробова: 51, 56, 57 и 59, у којима су сахрањене одрасле особе, и 62, са остацима млађе особе, односно детета.

Гроб унутар фунерарног објекта (објекат 7)

Током истраживања, у централном делу сонде VII/2023 откривена је делимично сачувана полукружна конструкција, која је највероватније била део гроба с мensом, попут гробова који су већ документовани током ранијих ископавања на некрополи (в. Јанковић, Михајловић и Бандовић 2021; Јанковић, Михајловић и Бандовић 2023). Конструкција је оштећена и недостаје јој скоро цео источни зид, као и североисточни угао (сл. 2). Зид је грађен од два упоредна реда камена, а простор између њих је „попуњаван" камењем мањих димензија. С његове спољне стране, у темељној зони су откривени остаци малтера, који је вероватно коришћен за „постељицу" приликом подизања конструкције. У слоју непосредно изнад гробова, а у висини сачуваног нивоа конструкције, уочено је више комада камења, који због своје величине могу да буду део разрушене конструкције. Зид конструкције је на северној страни делимично оштећен гробом 57, док оштећења зида у другим деловима нису јасна, односно нема укопа којима би могла да се објасни његова девастација. Дужина сачуваног дела зида је 1,80 m, а максимална ширина око 0,50 m. Гроб испод нивоа темељне зоне конструкције (гроб 56) је димензија 1,05 x 0,42 x 0,3–0,4 m, те с великом вероватноћом можемо да претпоставимо да је био намењен детету. Гробна јама је формирана усецањем у стену и покривена даскама, које су потом заливене малтером. Највећи део кровне конструкције (приближно две трећине њене оригиналне масе) је пронађен унутар раке, у виду већих „блокова" и мањих фрагмената малтера, на којима су уочени негативи дасака. Пошто малтерни делови кровног покривача нису проналажени у слојевима изнад или непосредно око ивица раке, највероватније се не ради о намерној девастацији гроба већ о урушавању услед притиска земље, а после труљења и распадања дрвених елемената крова и погребног реципијента у јами. Супротно тој ситуацији, на западној страни гроба је кровна конструк-

Сл. 2 Фунерарни објекат 7, снимљен из ваздуха (фото: А. Бандовић)
Fig. 2 Aerial photo of funerary object 7 (photo: A. Bandović)

Сл. 3 Унутрашњост гроба 56, западна, омалтерисана страна (фото: М. Јанковић)
Fig. 3 Grave 56, interior, western, plastered side (photo: M. Janković)

ција затечена у нетакнутом стању, у равни на којој је најпре и формирана. Њена очуваност у том делу проистиче из чињенице да је западни крај гробне јаме био покривен имбрексом (а не даскама), те је издржао притисак и после формирања шупљине након труљења ковчега. После уклањања имбрекса с оригиналне позиције, у земљи непосредно испод њега су такође нађени комади малтера, који можда потичу од кровног покривача, али су тафономским процесима из средишњег дела доспели у западни крај раке. После пражњења раке, на њеном западном лицу је констатована малтерна површина квадратног облика, на чијем је доњем крају сачуван и веома мали део малтерног слоја који је оригинално можда покривао дно јаме (сл. 3). На малтерној површини на западном лицу очувани су отисци дасака којима су биле обложене унутрашње ивице раке (и које су малтером биле припојене за њен западни зид). Међутим, осим на њеном западном лицу, малтер није пронађен ни на једној од остале три ивице, нити на нивоу поднице гроба. Констатована ситуација могла би да значи да су даске којима је била обложена унутрашњост раке само у западном делу биле малтером везане за стену, док су у остатку простора биле фиксиране углављивањем/упирањем у остала три зида јаме. С друге пак стране, упадљива разлика између западне и осталих унутрашњих површи јаме, као и поменути комади малтера пронађени испод имбрекса (и можда не припадају кровној конструкцији), отварају могућност да је гроб био отворен још једном после првог затварања. Релативно фино малтерисан западни крај (с негативима бочних страна дасака) можда упућује на првобитно формирану јаму мањих димензија, која је касније негирана и уклопљена у дужу и нешто ширу раку, без завршне обраде малтерисањем зидова и дна (сл. 4). Постоји и могућност да је приликом (претпостављеног) другог отварања гроба, из њега заправо извађен/ишчупан претходни садржај (сандук?), а затим је рака поново затворена хоризонтално постављеним даскама и заливена малтером. Међутим, при таквом следу догађаја очекивало би се више комада уломљеног малтера и његових трагова на зидовима и дну раке или пак његово веће

Сл. 4 Ток ископавања гроба 56: а) почетак; б) остаци опеке од крова; в) малтер с отисцима дасака; г) фрагменти малтера из испуне гроба; д) након чишћења (фото: М. Јанковић и А. Бандовић)

Fig. 4 Excavation process of grave 56: a) the beginning; б) remains of bricks used for top cover; в) mortar with traces of wooden planks; г) mortar fragments found in the grave infill; д) situation after finished excavations (photo: M. Janković and A. Bandović)

присуство у слоју који је прекривао кровну конструкцију. У сваком случају, коришћење простора гроба два пута узастопно не може у потпуности да се искључи и поред постојећих нејасноћа, нарочито стога што је пракса употребе истог гроба за две сахране констатована и у претходним кампањама истраживања источне некрополе Ремезијане. Тако су унутар меморије (објекта 1), оба гроба отварана због секундарних сахрана (гробови 9 и 16), при чему су и у једном и у другом случају потврђена оштећења на покривачу, која су затим поправљана. Слично је и с гробом 36, у коме су, у конструкцији од опека, били скелетни остаци двоје деце, чији положаји упућују на два узастопна покопавања (Јанковић, Михајловић и Бандовић 2023: 289). Дакле, у светлу затеченог стања раке, као и у претходно документованим случајевима, постоји могућност да је и гроб 56 отварен ради секундарне сахране.

Необичну археолошку ситуацију у гробу 56 потенцира чињеница да у њему нису откривени остаци скелета, али јесу гробни прилози (бронзани новчић и веома фрагментована стаклена посуда), као и 14 гвоздених клинова који највероватније потичу од дрвеног ковчега. Могуће објашњење за недостатак скелетног материјала је његово потпуно распадање, до којег је дошло услед хемијских процеса изазваних киселошћу тла (тј. стене у коју је рака била усечена) и због органског садржаја гроба (тј. тела, одеће, могућих других органских прилога и дрвета од ковчега и покрова).[7] Мада би то био једини случај потпуне дезинтеграције скелета, примери веома лоше очуваности костију покојника и раније су констатовани на источној некрополи Ремезијане, нарочито у гробовима чије су раке биле укопаване у стенску подлогу. Потпуна разградња скелета позната је са праисторијских и средњовековних локалитета на северу Европе (Sulas et al. 2022; Hakonen et al. 2023), а можда се јавља заправо много чешће него што се обично претпоставља. У случају гроба 56, могућност потпуног разлагања скелета појачана је чињеницом да је вероватно била сахрањена индивидуа дечјег узраста (или пак две индивидуе), односно да је укупна коштана маса била мања у поређењу с одраслим особама.

Напослетку, иако се не може потврдити, постоји могућност да су погребни остаци покојника у гробу 56 у неком тренутку извађени из свог почивалишта, можда како би били премештени на неко друго место. Такође, не може се одбацити ни претпоставка да се радило о кенотафу, те да је у раку положен ковчег с прилозима, али без тела. Могућност да је пак гроб коришћен два пута и даље не објашњава шта се догодило са скелетним остацима претходно сахрањеног детета.[8]

7 Интензивнији процес хемијске разградње од уобичајеног индикован је и стањем стаклене посуде која је пронађена у гробу, а чији фрагменти нису могли да се прикупе јер су се распадали у сасвим мале опиљке и прах, те је сачувано свега неколико крупнијих уломака.

8 Нарочито имајући у виду да остаци претходно сахрањеног покојника не би били једноставно одбачени. Наиме, на источној некрополи већ су забележени случајеви компромитације претходног гроба новим укопом, али су при томе старији земни остаци третирани с поштовањем и враћани у гробну раку. Тако је приликом ископавања констатовано да је гроб 5 оштећен укопавањем гроба 8 и да недостају кости обе ноге, али су оне биле сложене поред главе покојника у гробу 8 (Јанковић, Михајловић и Бандовић 2021: 223). Слична ситуација је констатована и у гробу 9, где су одрасла женска особа и дете сахрањени заједно. Кости стопала старије жене су такође откривене код главе, што нас је навело на објашњење да те индивидуе нису сахрањене у исто време, односно да је гроб старије делимично оштећен приликом укопа млађе особе, али су поремећени делови тела (стопала) враћени назад у раку (Јанковић, Михајловић и Бандовић 2021: 227).

Сумирано, ситуација с гробом 56 није потпуно јасна, првенствено због недостатка скелетних остатака, као и због различитог третмана западног зида раке и осталог њеног дела. Најједноставније објашњење би било да је извршена једна сахрана, при којој је дрвени ковчег само својим западним делом био везан за ивицу раке помоћу малтера, а да је услед хемијских процеса скелет особе дечјег узраста у потпуности разграђен. Уколико се, међутим, у обзир узму индикатори двоструког коришћења раке, може се изнети претпоставка о двема сахранама деце, између којих је постојала извесна временска удаљеност, али су њихови остаци потпуно дезинтегрисани услед специфичних хемијских услова. Друга објашњења (кенотаф или премештање остатака/тела покојника) би такође требало имати у виду, али уз напомену да за њих не постоје било какви поуздани показатељи.

Слободно укопани гробови

Године 2023. откривени су остаци девет покојника сахрањених у једноставним јамама укопаним у здравицу, односно у стенску подлогу, опружених на леђима, с рукама поред тела или савијеним у пределу карлице (сл. 5). Највећи број припада одраслим особама (гробови 51, 52, 55, 57, 58, 59 и 61), док само два (гробови 53 и 62) садрже остатке деце. Интересантно је да је тек у два гроба (51 и 59) откривен по један гвоздени клин, док у другим сличних налаза није било. Таква

Сл. 5 Слободно укопан гроб 58 (фото: М. Јанковић)

Fig. 5 Simple pit grave 58 (photo: M. Janković)

Сл. 6 Опљачкани гроб 61, детаљ (фото: М. Јанковић)

Fig. 6 A detail of grave 61, pillaged (photo: M. Janković)

ситуација указује на то да покојници нису били сахрањени у дрвеним сандуцима, већ су вероватније били полагани у јаме умотани у платно. Гробови 57, 58 и 62 су оријентисани у правцу запад–исток, с главом на западу, гробови 52, 53 и 55 у правцу северозапад–југоисток, с главом на северозападу, док су гробови 51 и 59 оријентисани у правцу југозапад–североисток, с главом на југозападној страни. Код већине гробова укоп се могао констатовати тек на дубини где су усечени у здравицу. У највећем броју гробова (52, 53, 55, 58 и 61) нису откривени прилози, с тим што је гроб 61 био девастиран и можда опљачкан (сл. 6). У њему су све кости биле на једној гомили, а у њиховој непосредној близини откривен је мањи укоп, кроз који су вероватно пљачкаши допрли до тела.[9] Слична ситуација је документована на локалитету Ушће код Обреновца, где је гроб од опека исечен с једне стране, тако да су пљачкаши извукли тело, однели евентуалне прилоге и на крају сложили кости на једну гомилу (Симић, Јанковић и Михајловић 2012: 189–190). И на Виминацијуму, на некрополи Више гробаља, кости покојника су пронађене делимично ван гроба, односно остављене су приликом извлачења тела с једне стране (Jovičić, Redžić i Milovanović 2021: 136).

Прилози нађени у гробовима 51, 57, 59 и 62 углавном су били уобичајени у претходно истраженим гробовима на источној некрополи. У гробу 51 су откривени фрагменти стаклене посуде и ниска од стаклених перли, а у гробу 57, осим ниске од стаклених перли, и три бронзане наруквице. Ситуација у гробу 59 је нешто другачија: осим шест бронзаних новчића констатовани су фрагменти најмање две стаклене посуде, једне код главе, друге код ногу, затим ниска од стаклених перли, као и бронзана ручна преслица. У гробу 62, у коме је било сахрањено дете, нађена је једна стаклена наруквица у пределу леве надлактице.

Слободно укопани гробови су уобичајени за период и простор на којем се јављају. Њихов велики број је свакако већ истражен на источној некрополи у претходним кампањама, док су чести и на некрополама из IV века у непосредној околини (Petković et al. 2005; Јеремић 2014; Јованова 2015; Ружић 2017; Јанковић, Михајловић и Бандовић 2021; Јанковић, Михајловић и Бандовић 2023).

Гробови с конструкцијом од опека

У свега два случаја, у гробовима 54 и 60, откривене су конструкције од опека. У гробу 54, у коме је било сахрањено дете, две кровне опеке, по једна са сваке стране, димензија 0,64 x 0,37 x 0,04 m, биле су спољном страном окренуте ка унутрашњости гроба, чиме је направљен „сандук", мада само делимично јер дужина опека није покривала целу дужину укопа. На северној страни гроба, опека је са спољне стране била подупрта и редом камења, док на јужној страни није детектовано ништа слично. Бочне ивице раке биле су уоквирене крупнијим камењем и фрагментима опека, а на источној ивици су се налазила три крупнија камена која су делимично стајала изнад раке (сл. 7).

9 Током ископавања, мањи укоп је првобитно третиран као гроб детета јер су у испуни откривене дислоциране дечје кости. Ипак, вероватније је да су пљачкаши оштетили неки од гробова деце, који су на источној некрополи Ремезијане најчешће били плитко укопани и необележени.

Сл. 7 Гроб детета 54, с конструкцијом од опека (фото: М. Јанковић)
Fig. 7 Child's brick-built grave, 54 (photo: M. Janković)

И у гробу одрасле особе (60) опека је само делимично искоришћена у конструкцији. На самој западној ивици гроба, где се налазила глава покојника, постављене су, једна преко друге, две кровне опеке димензија 0,64 x 0,37 x 0,04 m, да би затим уз њих (ка унутрашњости гроба) биле положене још три зидне опеке димензија 0,35 x 0,26 x 0,05 m. Остатак раке је био једноставно укопан у здравицу. Непосредно изнад гроба је забележена занимљива ситуација у стратиграфској јединици 7, где је уочена зона с крупним камењем и комадима опеке, а међу њима су били фрагменти керамике и животињске кости, између осталих и лобања јелена. Зона је неправилног правоугаоног облика и димензија 1,9 x 1,1 m.[10] Ни у једном од гробова овог типа нису пронађени предмети који би могли да се протумаче као гробни прилози, док је само у гробу 60 откривен гвоздени клин који би евентуално могао да сведочи о постојању дрвеног сандука. Оба гроба су била оријентисана у правцу запад–исток, с главом на западу.

ПОКРЕТНИ НАЛАЗИ ИЗ ГРОБОВА

Новац

Током истраживачке кампање 2023. године откривено је укупно 15 бронзаних новчића, од којих седам у две гробне целине – један у гробу 56 и шест у гробу 59. Два новчића су била у стратиграфској јединици 2, у слоју у којем се још увек мешају рецентни и касноантички материјал, док је пет нађено током ископавања стратиграфске јединице 4, у слоју непосредно изнад нивоа гробова, у којем нема мешања с рецентним материјалом. Коначно, један новчић је откривен у стратиграфској јединици 11, у слоју који је дефинисан као унутрашњост конструкције гроба типа менса (гроб 56). Како је новац тренутно у процесу конзервације, у

10 Сличне ситуације забележене су претходних година изнад гробова 3 и 22 (Јанковић, Михајловић и Бандовић 2021: 232–233).

овом тексту можемо да наведемо само основне податке који су били читљиви у тренутку њиховог налаза.[11] Са сигурношћу можемо рећи да су у слојевима изнад некрополе (стратиграфске јединице 2 и 4) била присутна ковања владара из друге половине IV века – Валентинијана I, Теодосија I и Аркадија. Тренутно једини у потпуности читљив новчић припада ковању Валентинијана I, с представом царске бисте окренуте надесно и натписом DN VALENTINI ANVSPFAVG на аверсу. На реверсној страни су приказ Викторије окренуте налево, која у рукама држи ловоров венац и палмину гранчицу, и натпис SECVRITAS REIPVBLICAE. На основу делимично читљивог текста у исечку, као и словних ознака с леве (D, P) и десне стране Викторије (F), највероватније се ради о ковници у Сисцији (RIC IX, 15A, варијанта XLVIa). Ковање новца је датовано у време читаве владавине Валентинијана I, односно у период 364–375. године. Када је реч о налазима новца из гробова, за сада је примерак из гроба 56 нечитак, док се на већини новчића из гроба 59 само препознају лик и натпис који припадају цару Констанцију II.

Накит

На делу некрополе истраженом у оквирима сонде VII/2023, од накита су откривене само наруквице и ниске од перли. Три наруквице израђене од бронзе нађене су у гробу 57, док је наруквица од стакла, једина на некрополи, била на руци детета у гробу 62. Интересантно је да се она налазила на надлактици, што евентуално сугерише да је нешто другачије ношена током живота. С друге стране, ниске од перли су констатоване у три гроба (51, 57 и 59), али треба напоменути и да је на простору између гробова 51 и 57 откривено неколико фрагмената који су могли да припадају било којем од њих. Ипак, како је у гробу 51 било свега неколико уломака, склонији смо објашњењу да фрагменти ван контекста вероватније потичу из тог него из гроба 57, у коме је ниска нађена *in situ* у пределу главе.

Све три наруквице од бронзе из гроба 57 припадају различитим типовима. Једна, потпуно фрагментована, израђена је од танког равног бронзаног лима, с мањом куком на крају. Слична наруквица позната је са некрополе Јагодин мала (Јеремић 2014: 79, кат. 38). Друга је полукружног пресека, с отвореним неукрашеним и стањеним крајевима. Такви примерци се јављају на касноантичким некрополама Јагодин мала (Јеремић 2014: 76, кат. 31–32), Бешка (Marijanski-Manojlović 1987: 122, T. 35) и Слог код Равне (Petković et al. 2005: 161, Pl. III/G23). Последња бронзана наруквица из гроба 57 припада типу који је већ добро познат на источној некрополи. Ради се о примерку израђеном од више комада тордиране жице, који се завршавају куком и алком на крајевима, а слични примерци су откривени у гробу 28 (Јанковић, Михајловић и Бандовић 2021: 236–237). Такве наруквице су нађене на некрополама у близини, као што је Гладно поље код Беле Паланке (Ружић 2017: 219, сл. 5/18а; 221, сл. 6/47в), али и на некрополама Слог (Petković et al. 2005: 72–73), Пиривој (Milovanović 2018: 129) и Бешка (Marijanski-Manojlović 1987: 113, 122, 129).

11 Сви примерци новца откривени током истраживачке кампање 2023. године тренутно се налазе у Конзерваторском одељењу Народног музеја Србије, где је у току њихова конзервација.

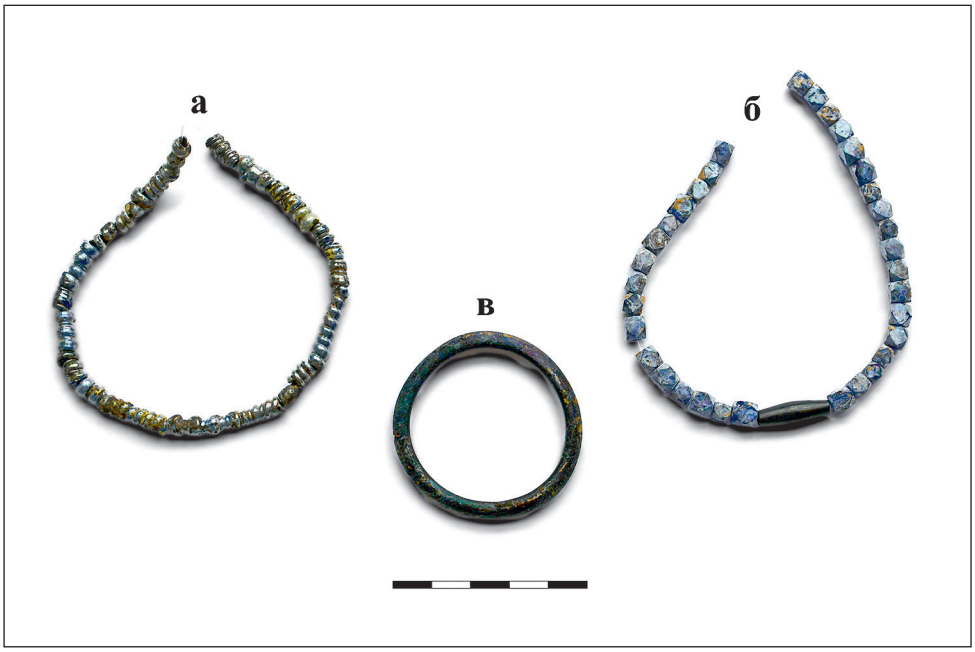

Сл. 8 Ниске од стаклених перли, гробови 57 (а) и 59 (б), и стаклена наруквица (в) (фото: М. Јанковић)

Fig. 8 Necklaces made of glass beads, graves 57 (а) and 59 (б), and a glass bracelet (в) (photo: M. Janković)

Једина наруквица од стакла позната са досадашњих истраживања источне некрополе откривена је у гробу детета 62 (сл. 8в).[12] Њен унутрашњи пречник је само 4,2 cm, а израђена је од стакла плавозелене боје. Затворених је крајева и полукружног пресека. Такве наруквице представљају уобичајен инвентар касноантичких гробова, а слични примерци су откривени на локалитету Бешка (Marijanski-Manojlović 1987: 40).

Стаклене перле, односно ниске од њих, налазиле су се у три гроба: у гробу 51 тек неколико фрагмената псеудотордираних перли плаве боје, у гробу 57 већи број перли два типа – псеудотордираних и коленастих (сл. 8а), а у гробу 59 су биле 33 перле у облику полиедра плаве боје и једна црна, благо биконична (сл. 8б). Сви поменути типови су до сада већ потврђени на некрополи: псеудотордиране и коленасте перле у гробу 35, а полиедарске у гробу 41 (Јанковић, Михајловић и Бандовић 2023: 294). Сви типови перли откривени током истраживачке кампање 2023. представљају један од честих налаза на касноантичким некрополама и познати су са великог броја локалитета: Гладно поље код Беле Паланке, Јагодин мала (Јеремић 2014: 91), Бешка (Marijanski-Manojlović 1987), Слог код Равне (Petković et al. 2005) и др.

12 Треба свакако напоменути да је слична наруквица од стакла нађена током истраживања источне некрополе 2014. године, али она, као ни откривени материјал, до сада није публикована.

Сл. 9 Бронзана преслица из гроба 59 (фото: М. Јанковић)
Fig. 9 Bronze distaff from grave 59 (photo: M. Janković)

Преслица

Вероватно најзанимљивији предмет откривен током истраживачке кампање 2023. године представља бронзана преслица из гроба 59 (сл. 9), у коме је била сахрањена одрасла жена. Налазила се у пределу између колена.[13] Дугачка је 22 cm, квадратног пресека, с профилисаним врхом у виду птице, док се доњи крај завршава у облику прстена с плитким испупчењем на самом крају. По типологији Грације Фаћинети (Grazia Facchinetti), овај примерак припада типу ручних преслица с прстеном (Facchinetti 2005: 221). Метални примерци те врсте предмета су релативно ретки, док је највећи број са простора Србије израђен од кости (Ратковић 2022: 185; Danković 2020a: 83). Металне преслице од бронзе и гвожђа датују се оквирно у период IV–VI века и ретко су налажене у фунерарном контексту на простору Србије. До сада се зна да је једини примерак нађен у гробу откривен 2018. године, у касноантичком гробу на локалитету Више гробаља у Виминацијуму (Jovičić, Redžić i Milovanović 2021: 139). Највећи број потиче са Ђердапа, односно из утврђења на Дунаву – Акве, Мора Вагеи, Дијана, Гламија, и датује се у VI век (Špehar 2010: 106–108), док су поједине преслице познате и са других локалитета, попут Царичиног града (Кондић 1977: 399), Краку лу Јордана (Јовановић 2004: 211)[14] и Гамзиграда (Срејовић 1993: 138; Живић 2003: 71; Petković 2011: 198).

Интересантно је да расправе о намени, функционалности и симболици тих предмета трају и данас. Пре свега, поставља се питање да ли су заиста били функционални и коришћени током живота или се ради само о умањеним репликама са симболичном улогом (Danković 2020b: 174–179). Коштане ручне преслице из раноримског периода, са завршетком у облику птице (голубице), најчешће се тумаче као атрибут богиње Венере и понекад се доводе у везу са Венером Генетрикс (*Venus Genetrix*), мајком свих Римљана, чиме се подвлачи њихова симболика у сфери мајчинства, женствености, љубави и сл. (Petcu and Petcu-Levei 2022: 168). С друге стране, пошто бронзани примерци нису познати пре IV века, често се сагледавају и објашњавају кроз призму хришћанства, односно симбол голуба

13 Антрополошка анализа скелетних остатака из 2023. године није завршена, па немамо податке о полу и прецизном узрасту. Ипак, антрополошке анализе које су доступне за друге локалитете показују да се такви предмети налазе искључиво у гробовима жена.

14 Александар Јовановић је у публикацији *Бор и околина у праисторији, антици и средњем веку* (2004) публиковао фотографију бронзане преслице са локалитета Бродица – Краку лу Јордан, цитирајући претходни текст М. Томовића у часопису *Старинар* (2000). Ипак, у Томовићевом тексту нема помена преслице, нити њене фотографије, па је нејасно да ли је дошло до превида или техничке грешке.

добија нову, хришћанску конотацију. Неки аутори су ипак склонији мишљењу да свакако нису обавезно означавали припадност религијској групи (Madgearu 2008: 222). У складу с тако постављеним премисама, и сами предмети су другачије тумачени. Интерпретирани су као тоалетни прибор (Petković 1995: 35–36; Krunić 2013: 192),[15] као предмети религиозне намене коришћени у обредима – за миропомазање (Живић 2003: 170–172, кат. 380–386; Petković 2011: 198), па су чак повезивани и с јеретичким покретима (Јанковић 1981: 176–177). Раноримски примерци (I–III век), најчешће израђени од кости, у највећем броју случајева су откривени у гробовима. У том контексту неки истраживачи виде, пре свега, симболички карактер преслица (Bíró 1994: 212; Danković 2019: 225), инсистирајући на њиховој важности за истицање женских врлина, односно пожељне и очекиване улоге жене у друштву (в. Mihajlović 2022), мада таква сврха свакако није у супротности с њиховом употребном функцијом.

Ипак, није сигурно да бронзане преслице из IV–VI века могу да се посматрају из исте перспективе као и ранији примерци. Пре свега, јављају се знатно ређе него у претходном периоду, нарочито у фунерарном контексту (Виминацијум и Ремезијана). Док су у објектима који се могу везати за свакодневицу, током римског периода биле изузетно ретке, преслице из касне антике на простору Србије углавном потичу из војних утврђења, палата или цивилних објеката (Кондић 1977: 399; Живић 2003: 170–172, кат. 380–386; Špehar 2010: 106–108; Petković 2011: 198).

Стаклене посуде

У гробовима су све стаклене посуде биле, нажалост, толико фрагментоване да су могле само да се евидентирају као гробни прилог. Такве ситуације су забележене у гробовима 56 и 59. Док је у гробу 56 откривено тек неколико фрагмената посуде од прозирног белог стакла, у гробу 59 су потврђене две посуде – једна у пределу колена покојника, а друга у североисточном углу. На основу прикупљених остатака не може се расправљати о евентуалним типовима посуда.

Оружје/врх стрелице (?)

Осим 13 документованих гробова, у оквиру сонде VII/2023 детектована је и једна интересантна ситуација која се односи на стратиграфску јединицу 4. Ради се о слоју земље непосредно изнад нивоа гробова, у коме, за разлику од претходних, налазимо готово искључиво касноантички материјал. Скоро на читавој површини сонде, у том слоју су откривени уломци опека и касноантичке керамике, фрагментовани метални и стаклени предмети, као и бронзани новац из IV века. Између осталог, нађене су и дислоциране људске кости, па бар поједини од тих предмета вероватно потичу из неког девастираног гроба. Међу њима се издваја коштани предмет чија намена није у потпуности јасна (сл. 10). Дугачак је 6 cm,

15 Славица Крунић чак наводи могућност да су у питању преслице, али се на крају задржава на идеји да се ради о деловима тоалетног прибора, којима су се разне масти вадиле из кутија и пиксида (Krunić 2013: 192).

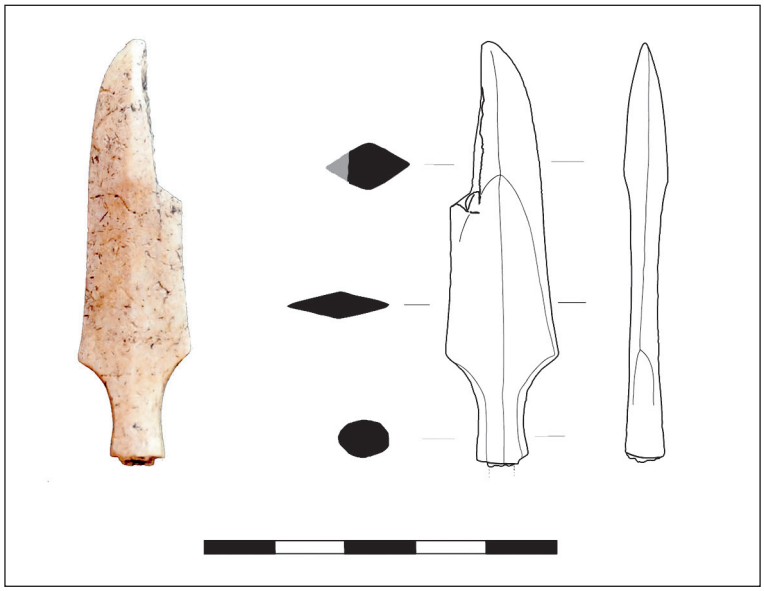

Сл. 10 Коштани предмет, врх стрелице (?), стратиграфска јединица 4 (фото: М. Јанковић; цртеж А. Бандовић)

Fig. 10 A bone object, arrow tip (?), stratigraphic unit 4 (photo: M. Janković; drawing: A. Bandović)

листолике је форме која се од базе ка врху постепено сужава. Имао је подужно ребро, а доњи део предмета је стањен, тако да је попречни пресек у облику ромбоида. На доњој страни је био усадник правоугаоног пресека, од којег је сачуван само фрагмент, а у тренутку налаза на предмету су били видљиви трагови бронзане патине. С обзиром на димензије и облик, прва асоцијација је била да се ради о коштаном пројектилу/врху стрелице. Међутим, аутори текста нису успели да нађу аналогију. У периоду IV века врхови стрелица од кости су били изузетно ретки јер су углавном израђивани од метала, а чак ни међу њима не постоје примерци оваквог облика. У неким удаљеним регионима (северна Европа), сличне стрелице се приписују германским популацијама (Jensen 2007), што пружа могућност да пројектил са Ремезијане можда можемо да доведемо у везу с наоружањем које није било римског, односно локалног порекла. Источна некропола је коришћена у периоду након римског пораза код Хадријанопоља, у којем су учествовале германске јединице које су претходно биле насељене јужно од Дунава. Ипак, за сада нема директних аналогија, па се не може донети коначни суд о предмету.

ХОРИЗОНТ ГВОЗДЕНОГ ДОБА

Као и током претходних кампања, у оквиру сонде VII/2023 откривен је велики број уломака праисторијске керамике, кремених одбитака и фрагмената камених алатки, који могу да се датују у период IX–VII века пре н. е. Осим покретног

археолошког материјала, није констатован ниједан објекат који би рекао нешто више о евентуалном насељу из тог времена, које се налазило на простору касније некрополе.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Прелиминарни резултати истраживања источне некрополе Ремезијане у 2023. години не одударају од оних из претходних сезона: и на овом делу некрополе су установљени различити типови сахрана, укључујући и фунерарну конструкцију за гроб са менсом. Керамички материјал откривен на читавом простору упућује на његово коришћење током старијег гвозденог доба. Покретни археолошки налази су евидентирани у свега неколико гробова, док је један гроб опљачкан. Нажалост, фунерарни објекат 7 и гроб који му је припадао (56) су у великој мери оштећени, па не можемо да пружимо њихово коначно разјашњење. На основу ситуације на терену, постоји могућност да је објекат уништен током укопавања млађих гробова, мада нису пронађени комади камена (или бар не у очекиваној мери) који би могли да потичу од зидова. У гробу нису откривени делови људског скелета, али јесу остаци дрвеног сандука (14 клинова), као и прилози у виду бронзаног новчића и фрагментоване стаклене посуде. Као што смо претходно показали, таква археолошка слика може бити последица различитих сценарија.

Преглед покретних налаза из кампање 2023. показује да се ради о предметима који су углавном уобичајени у гробовима на источној некрополи Ремезијане (наруквице, ниске од перли, новац). Једини изузетак представљају стаклена наруквица из гроба детета (62) и бронзана преслица из гроба 59. Иако се стаклена наруквица јавља први пут као инвентар гроба на источној некрополи (од 2018), такви предмети нису ретки у касној антици. С друге стране, бронзана преслица је занимљив налаз јер, за разлику од раноримског периода, није уобичајена у фунерарном контексту током касне антике.

Осим до сада објављених прелиминарних налаза, археолошке ситуације на источној некрополи захтевале су више посебних текстова о посмртним ритуалима (Janković 2022), неуобичајеним гробним формама (Janković і Mihajlović 2024), односу паганских и хришћанских сахрана и сл. (Janković 2021). Резултати досадашњих истраживања (2018–2023) биће тек допуњени, пре свега антрополошким анализама и њиховим археолошким индикацијама,[16] али и испитивањем животињских остатака, покретних налаза и, на крају, свакако и остатака праисторијског насеља, које сигурно заслужује посебну пажњу истраживача.

16 Велики број узорака предат је Институту за еволуциону антропологију Макс Планк у Лајпцигу (Max Planck Institut für evolutionäre Anthropologie, Leipzig). Очекујемо да ћемо уз помоћ добијених резултата моћи да дискутујемо пре свега о сродству особа сахрањених на некрополи и евентуално о утицају сродничких веза на модел сахрањивања.

СКРАЋЕНИЦЕ / ABBREVIATIONS

RIC IX

Roman Imperial Coinage, Volume 9, *From Valentinianus I to Theodosius II (364–395)*, J. W. E. Pearce, H. Mattingly, H. Humphrey, V. Sutherland, R. A. G. Carson, London: Spink & Son, 1951.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Bíró, M. 1994

The Unknown Goddess of Late-Roman popular Religious Belief, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 46: 195–229.

Danković, I. 2019

Burial of a woman with an amber distaff at Viminacium, *Старинар* (н.с.) 49: 215–229.

Danković, I. 2020a

Roman bone distaffs and spindles: could they have been used for spinning? *Гласник Српског археолошког друштва* 36: 79–98.

Danković, I. 2020b

Inventar grobova ženske populacije kao odraz životnog doba. Studija slučaja viminacijumskih nekropola od I do IV veka, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Живић, М. 2003

Felix Romuliana: 50 година одгонетања, Зајечар: Народни музеј.

Јанковић, Ђ. 1981

Подунавски део области Аквиса у VI и почетком VII века, Београд: Археолошки институт.

Janković, M. 2021

Remesiana in the 4th century AD: Late Roman and/or Early Christian Site, in: *Archaeology of Crisis*, S. Babić, ed., Belgrade: Faculty of Philosophy, 163–182.

Janković, M. 2022

Socijalni i ekonomski status mrtvih: sahranjivanje u vreme ranog hrišćanstva, *Etnoantropološki problemi* 17/3: 969–984.

Janković, M. and Mihajlović, V. 2024

Dining with the Christian Dead: The mensa type burials in Remesiana, in: *Early Christianity between Liturgical Practice and Everyday Life, XVIII Congress of Christian Archaeology. Book of abstracts,* I. Gargano, I. Kosanović, eds., Belgrade: Institute of Archaeology, 35.

Јанковић, М., Михајловић, В. и Бандовић, А. 2021

Прелиминарни резултати истраживања источне некрополе Ремезијане 2018–2020, *Гласник Српског археолошког друштва* 37: 217–251.

Јанковић, М., Михајловић, В. и Бандовић, А. 2023

Источна некропола Ремезијане: прелиминарни резултати истраживања (2021–2022), *Зборник Народног музеја Србије* 26–1: 279–309.

Jensen, X. P. 2007
The Use of Archers in the North Germanic Armies: Evidence from the Danish War Booty Sacrifices, in: *Beyond the Roman Frontier: Roman Influences on the Northern Barbaricum*, T. Grane, ed., Rom: L'erma di Bretschneider, 143–152.

Јеремић, Г. 2014
Јаѓодин мала. Касноантичка некропола, Ниш: Народни музеј.

Јованова, Л. 2015
Скупи – некрополи основни карактеристики, у: *Скупи – некрополи: Стории за истакнати личности според епиграфски и археолошки сведоштва*, ур. Л. Јованова, Скопје: Каламус, 9–44.

Јовановић, А. 2004
Бор и околина у античком периоду, у: *Бор и околина у праисторији, антици и средњем веку,* ур. М. Лазић, Бор: Музеј рударства и металургије у Бору; Београд: Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, 167–229.

Jovičić, M., Redžić, S. i Milovanović, B. 2021
Zaštitna arheološka istraživanja nekropole na lokalitetu Više grobalja (Viminacijum) u 2018. godini, u: *Arheologija u Srbiji. Projekti Arheološkog instituta u 2018. godini*, ur. S. Vitezović, M. Radišić, Đ. Obradović, Beograd: Arheološki institut, 129–143.

Каниц, Ф. 1985
Србија, земља и становништво: од римског доба до XIX века, књига 1, Београд: Српска књижевна задруга.

Кондић, В. 1977
Царичин град: утврђено насеље у византијском Илирику, Београд: Српска академија наука и уметности.

Krunić, S. 2013
Kozmetički, medicinski i farmaceutski instrumenti, u: *Pokloni Sofije i Milojka Dunjića*, Beograd: Narodni muzej, 171–193.

Madgearu, A. 2008
A stick with dove head found at Halmyris, *Cultură și Civilizație la Dunarea de Jos* 24: 221–230.

Marijanski-Manojlović, M. 1987
Rimska nekropola kod Beške u Sremu, Novi Sad: Vojvođanski muzej.

Milovanović, B. 2018
Jewelry as a Symbol of Prestige, Luxury and Power of the Viminacium Population, in: *VIVERE MILITARE EST. From Populus to Emperors – Living on the Frontier,* Vol. II, S. Golubović, N. Mrđić, eds., Belgrade: Institute of Archaeology, 101–142.

Mihajlović, V. 2022
Mirrors in the funerary contexts of Moesia Superior: Roman hegemony, beauty and gender?, in: *Beautiful Bodies Gender and Corporeal Aesthetics in the Past*, U. Matić, ed., Oxford and Philadelphia: Oxbow Books, 177–230.

Пејић, П. 2015
Античка топографија пиротског краја, Докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

Petković, S. 1995
Rimski predmeti od kosti i roga sa teritorije Gornje Mezije, Beograd: Arheološki institut.

Petković, S. 2011
Romuliana in the time after the palace, in: *Felix Romuliana. Gamzigrad*, I. Popović, ed., Belgrade: Institute of Archaeology and Institute for Theological Research, Faculty of Orthodox Theology.

Petković, S. et al. 2005
Roman and Medieval Necropolis in Ravna near Knjaževac, Belgrade: Institute of Archaeology.

Petcu, R. and Petcu-Levei, I. 2022
Glass distaff discovered in roman tombs from Dobrudja (Romania) – Moesia Inferior. Symbolism and use, in: *In Medias Res Antiquorum. Miscellanea in honorem annos LXV peragentis professoris Costel Chiriac oblata*, S. Boţan, Ş. Honcu, eds., Cluj-Napoca: Editura Mega, 167–184.

Ратковић, Д. 2022
Симболика неких кућних послова: врлина матроне, у: *Femina Balcanica: Mater/Matrona/Augusta/Dea = Жена на Балкану у античком добу*, ур. И. Поповић, Д. Ратковић, Б. Борић-Брешковић, Београд: Народни музеј Србије, 185–192.

Ружић, М. 2017
Локалитет Гладно поље код Беле Паланке (Remesiana), у: *Археолошка истраживања на аутопуту Е80*, ур. И. Продановић-Ранковић, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 209–254.

Сабовљевић, Д. 1887
Дописи, *Старинар Српскоī археолошкоī друштва* 4: 91–99.

Симић, З., Јанковић, М. А. и Михајловић, В. Д. 2012
Касноантичка некропола у селу Ушћу код Обреновца, *Гласник Српскоī археолошкоī друштва* 28: 179–200.

Срејовић, Д. 1993
Гамзиīрад: касноантички царски дворац, Београд: Српска академија наука и уметности.

Sulas, F. et al. 2022
Revealing the invisible dead: integrated bio-geoarchaeological profiling exposes human and animal remains in a seemingly 'empty' Viking-Age burial, *Journal of Archaeological Science* 141: 105589.

Tomović, M. 2000
Kraku lu Jordan and gold mining and metallurgy in antiquity, *Старинар* (н.с.) 50: 155–185.

Facchinetti, G. 2005
La Rocca, in: *La signora del Sarcophago. Una Sepoltora di Rango nella necropoli del Univerista Cattolica*, M. P. Rossignani, M. Sannazaro, G. Legrottaglie, eds., Milano: Vita e Pensiero, 199–223.

Hakonen, A. et al. 2023
A large fifth-millennium BC cemetery in the subarctic north of the Baltic Sea?, *Antiquity* 97 (396): 1402–1419.

Špehar, P. 2010
Materijalna kultura iz ranovizantijskih utvrđenja u Đerdapu, Beograd: Arheološki institut.

Marko A. JANKOVIĆ
Vladimir D. MIHAJLOVIĆ
University of Belgrade, Faculty of Philosophy – Department of Archaeology
Aleksandar D. BANDOVIĆ
National Museum of Serbia

PRELIMINARY RESULTS OF INVESTIGATIONS OF REMESIANA, EASTERN NECROPOLIS (CAMPAIGN 2023)

SUMMARY

Thirteen burials were discovered in the research campaign of 2023, and 12 of them were fully investigated. The burials contained nine adults and three children, most of them buried within simple pits, while the usage of bricks was detected in only two cases. Also, one more funerary object with a horseshoe-shaped base has been discovered (Object no. 7). The object is partially damaged, probably by later burials, hence, most of the eastern wall and NE corner were missing. No skeletal remains have been found in the grave within the construction (G56), and the grave was probably reused during the Antiquity. The situation at the field indicates the possibility that the original grave was opened (remains in the western part), the burial pit expanded, and a second body placed in the same grave. If that was the case, we can assume that the skeletal remains disintegrated due to the acidity of the soil.

There was also a case of a (attempted?) grave robbery. The human remains in G61 were piled up in one end of the grave, and a possible entry pit was also detected immediately next to the grave. Grave goods, detected in only a small number of graves, consisted of usual items found all over the necropolis – necklaces made of glass beads, bronze bracelets, and coins. Among these, a bronze hand distaff was discovered in G59 – the first of its kind at the eastern necropolis.

Translated by the authors